

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

124:4 • 2004

Kortare recensioner

Quentin Skinner, *Visions of Politics I. Regarding Method*, Cambridge University Press, Cambridge 2002. 209 s.

I *Visions of Politics* har Cambridgehistorikern Quentin Skinner samlat stora delar av sin artikelproduktion i tre volymer. Samtliga artiklar är reviderade och nytt material har även tillkommit. Den andra och tredje delen utgörs av Skinners idéhistoriska arbeten om den republikanska traditionen respektive Thomas Hobbes tänkande. Den första delen innehåller Skinners metodarbeten och det är endast denna del som granskas här. Skinners metod har haft stor betydelse för utvecklingen av den politiska idéhistorien i såväl Storbritannien som USA, medan hans inflytande i Sverige har varit begränsat. Detta är synd, för Skinners resonemang om tolkning och om relationen mellan språk och handling berör frågor som blivit alltmer aktuella för historiker under senare år.

Det är nu mer än 30 år sedan Skinner publicerade sina första metodartiklar med grund i den talhandlingsteori som utvecklats främst av John Austin och Ludwig Wittgenstein. Dessa artiklar utgör fortfarande stommen i Skinners metod och grunden är alltjämt densamma. Tillkommit har en uppgörelse såväl med den positivistiska synen att historiska källor talar för sig själva och i form av fakta medgör en oproblematiserad avläsning av verkligheten, som med dekonstruktivismens radikala påståenden om texttolkningens omöjlighet. Boken avslutas med en kommentar till den begreppshistoriska ansats som främst förknippas med Reinhart Koselleck.

Talhandlingsteorin intresserade sig för hur kommunikation mellan talare och åhörare i vardagssituationer egentligen går till. Austin betonade att framgångsrik kommunikation förutsätter en förståelse inte bara av vad orden i ett yttrande *betyder* utan också en förståelse av hur yttrandet *används*. Används det för att varna, trösta, fråga etcetera? Vid första påseende förefaller detta vara en fråga om talarens avsikter med det sagda. Men talhandlingsteorin betonade istället vad som krävs för att åhöraren skall *uppfatta* yttrandet rätt. Förmågan att uppfatta ett yttrande rätt har dock mycket litet att göra med en riktig förståelse av talarens avsikter. Det har istället allt att göra med att åhöraren är införstådd med de lingvistiska och sociala konventioner som reglerar att ett visst yttrande, i en viss situation, används på ett visst sätt – för att varna, trösta, fråga et cetera. I varje språk- eller kultursfär är dessa konventioner allmänt kända och använda. Visst finns det fortfarande utrymme för missförstånd, men i de flesta situationer fungerar kommunikationen just därför att både talare och åhörare är väl medvetna om de konventioner som reglerar användningen av yttranden.

Utifrån talhandlingsteorin för Skinner en polemik dels med icke-kontextuella

tolkningar av idéhistoriska texter, dels med sådana handlingsteorier som förnekar betydelsen av politiska och moraliska principer för aktörers handlande. Om Skinners argument att en riktig förståelse av en text kräver att den läses i sitt historiska sammanhang knappast upprör historiker så har det däremot provocerat statsvetare och politiska filosofer. Skinner framför skarp kritik mot tanken att idéhistoriens klassiker behandlar samma eviga frågor som upptar dagens politiska filosofi. Liksom vi inte rätt kan förstå ett yttrande utan kunskap om de konventioner som reglerar yttrandets användning, kan vi inte rätt förstå historiska texter utan kunskap om de konventioner som reglerade hur denna text uppfattades i sin samtid. I praktiken innebär detta att texttolkningen kräver en noggrann rekonstruktion av textens intellektuella kontext. Vilken debatt intervenerade texten i? Vilken genre tillhör texten och hur utformades denna typ av text? Vilka bredare språkliga kontexter, av Skinner benämnda "ideologier" eller "språk", fanns tillgängliga för författaren att arbeta med? Vi har endast förstått en text korrekt när vi kan ge en rimlig tolkning av vad författaren kan ha avsett att göra genom att skriva den just på det sätt den skrevs. I en sådan förståelse ligger också idéhistoriens värde för filosofin. Ty istället för att redovisa behandlingen av de eviga frågorna ligger historiens värde i att visa, inte likheterna utan, de ibland radikala, skillnaderna mellan vår tids och forna tiders tänkande.

Polemiken med forskare som förnekat betydelsen av principer för handlande riktar sig mot perspektiv som ser maximering av intresse som aktörens enda drivkraft. Skinner hävdar att även om ett sådant antagande är sant så följer inte av detta att politiska och moraliska principer alltid är oviktiga för handlande. Eftersom de flesta samhällen inte godtar renodlad intressemaximering i alla situationer måste även intressemaximerande individer i många fall legitimera sitt handlande med hänvisning till andra principer än intressemaximering. Aktören försöker med andra ord framställa sig som något annat än hon är. Som i all kommunikation kan en aktör göra detta endast genom att använda sig av sådana principer som är allmänt accepterade i samhället. Men eftersom plasticiteten i vårt politiska och moraliska språk inte är oändlig tvingas aktören i någon mån anpassa sitt handlande efter rådande principer oavsett drivkrafterna bakom handlandet. Plasticiteten är emellertid inte heller obefintlig varför det är möjligt för sådana aktörer som Skinner benämner "innovativa ideologer" att manipulera principernas innebörd och referens och därmed åstadkomma ideologisk förändring.

Trots dess ålder består relevansen i Skinners metod. Helt klart är att grunden i den anglosaxiska språkfilosofin låter Skinner behandla frågor om tolkning och om samspelet mellan språk och handling med en stringens, tydlighet och konsekvens – och inte minst med en praktisk tillämplighet – som saknar motsvarighet i de kontinentala traditioner som nu är högsta mode.

Tore Ahlbäck (ed), *Ritualistics. Based on Papers Read at the Symposium on Ritualistics Held at Åbo, Finland, on the July 31 – August 2, 2002*, Donner Institute for Research in Religious and Cultural History, Åbo 2003. 259 s.

Ett av de mest centrala fenomenen i religionernas värld är riter. Tidigare var det främst religionshistoriker och antropologer som bedrev ritualstudier, men under senare år har ämnet blivit ett mer självständigt forskningsområde som även lockar sociologer, psykologer, statsvetare, historiker och arkeologer. Under ett symposium i Åbo 2002 samlades forskare för att ta sig an ritualproblematiken. Den volym som konferensen resulterade i täcker ett vitt fält – både vad gäller ämnesval, källmaterial, problemformuleringar och tidsperspektiv – och speglar därigenom den mångfald som finns inom nordisk ritualforskning. Läsaren får ta del av diskussioner som behandlar offerritualerna i de gamla vedatexterna, ritualens roll i våldshandlingar och övergrepp, ritualens betydelse i det politiska livet och dess roll i populärkulturen. Att efter en genomläsning av bidragen i antologin försöka ge sig på en gränsdragning mellan religiösa och icke-religiösa ritualer är svårt. Gränserna förblir flytande.

I en artikel från 1993 har den danske religionshistorikern Jørgen Podemann Sørensen bidragit med en programförklaring för ritualistik. Han menar att ritualistik är tänkt som en ny urskiljbar analysnivå och en underdisciplin till ämnet religionshistoria. Han hämtar sina tankar från lingvistik som är uppdelad i olika underavdelningar vilka kompletterar de övriga inom disciplinen. Podemann Sørensen är noga med att poängtera att man även inom religionshistoria måste hålla isär olika nivåer som är skilda från varandra. Han argumenterar därför för att riter bör behandlas på en annan nivå än religiösa idéer eller myter.¹ Förhoppningsvis kommer denna inriktning mot ritualstudier att utvecklas ytterligare inom ämnet religionshistoria.

Bidragen i *Ritualistics* vidgar vår förståelse av ritualer som problemfyllda och svårdefinierbara fenomen, hur man skall klassificera vissa handlingar samt vad ritualstudier kan gå ut på. Läsaren blir dock inte informerad om vad syftet med antologin är, eller vad ritualistik är för något. Problematiseringar kring ritualens form och mening är framträdande i flera av bidragen men även ritualens dynamik och symboliska betydelse diskuteras. Det går även att urskilja en strävan efter att undersöka och diskutera ritualer i en given kontext. Exempel på bidrag med kontextuell inriktning är bland annat religionshistorikern Clemens Cavallins artikel om offerbruket i vedisk religion och Göran Larssons bidrag om virtuella ritualer på Internet. Cavallin undersöker hur man kan använda det gamla vediska textmaterialet för studier av offerritualer. Larsson försöker spåra hur religion och re-

1. Jørgen Podemann Sørensen "Ritualistics. A New Discipline in the History of Religions", i Tore Ahlbäck (ed), *The Problem of Ritual. Based on Papers Read at the Symposium on Religious Rites Held at Åbo, Finland, on the 13th – 16th of August 1991*, Åbo 1993, s 9–25.

ligionsutövning förändras och förmedlas via Internet och om det finns möjlighet att jämföra virtuella ritualer med andra former av rituella uttryck. Kanske kommer vi snart att betrakta ritualstudier som en egen disciplin vilken betonar ritualernas betydelse, funktion, innehåll, mål och mening i olika kulturer och religiösa traditioner? En sådan utveckling tror jag skulle vara nyttig, om inte annat för att utvidga det religionshistoriska studiet mot en mer humanistisk religionsforskning.

Bidragen i boken är av varierande kvalitet. Boken lämpar sig bäst för mer avancerade studenter, doktorander och forskare i religionshistoria, sociologi och antropologi. Läsaren bör ha goda kunskaper om religionsvetenskapliga begrepp, fenomen och forskningsproblematik för att kunna följa resonemangen. Definitionerna av centrala begrepp skiljer sig åt mellan författarna i volymen. Om man skall lyfta fram några av bidragen tycker jag att Nils G. Holms artikel, där han i ett historiografiskt perspektiv med tyngdpunkten lagd på religionspsykologisk forskning diskuterar olika ritteorier, är mycket intressant läsning. Även Jesper Sørensens artikel som behandlar problematiken kring ritualstudiet, ritualers mening och funktion är mycket läsvärd.

Trots att antologin saknar en tydlig programförklaring om vad ritualistik är för något är den ett välkommet initiativ eftersom religionsvetenskapen är i behov av nya utgångspunkter och förhållningssätt till sitt källmaterial.

Henrik Alexandersson

Kerstin Abukhanfusa (red), *Kyrka, helgon och vanliga dödliga. Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven* 2003, Almquist & Wiksell, Stockholm 2003. 329 s.

När Riksarkivet och Landsarkiven presenterar källor på temat "religiösa arkiv" introduceras läsaren till en kunskapsskatt. Riksarkivarie Erik Norberg skriver i förordet till årsboken 2003, *Kyrka, helgon och vanliga dödliga*, att arkiven kan visa upp ett brett spektrum av arkivhandlingar med religiös anknytning och att dessa samlingar tillhör de förnämsta som arkiven har. Årsboken övertygar läsaren om att Norberg inte överdriver. Dessutom demonstrerar bokens författare¹ en imponerande sakkunnighet om de valda arkivens innehåll och organisering. Läsaren bjuds på en guidad tur till de religiösa arkiven som både borde kunna väcka de allmänt historieintresserades nyfikenhet och ge rutinerade arkivbesökare nya infallsvinklar.

Arkivpresentationen är indelad tematiskt och behandlar helgon & klosterliv, missionärer, Svenska kyrkan som statlig myndighet samt enskilda människors vitt-

1. Medverkar i Riksarkivets årsbok 2003 gör Lars Otto Berg, Jan Brunius, Ingemar Carlsson, Claes Gejrot, Fredrik Fällman, Lars Hallberg, Ulla Johansson, Seved Johnsson, Arne Jönsson, Marie Lennerstrand, Elisabeth Löfstrand, Staffan Runestam, Lars Runmar, Hanne Sanders samt Peter Ståhl.

nesmål om tro. Tidmässigt sträcker sig presentationen från Sveriges äldsta klosterbrev – från 1100-talets andra hälft – till nutid. Även geografiskt är anslaget brett; arkiv med ursprung i 1600-talets Ryssland blandas med missionsarkiv från Centralkina och kyrkböcker från Sverige.

Samtliga författare tar sin utgångspunkt i specifika arkiv vilka har anknytning till bokens teman. Författarna väljer dock att presentera arkiven i olika perspektiv vilket gör indelningen något oklar. Några ägnar sig i huvudsak åt att presentera källorna utifrån den nuvarande arkivorganisationen, andra berättar om hur handlingarna hamnade i arkiven och somliga låter arkivhandlingarnas innehåll stå i fokus för detaljrika skildringar av tiden och människorna vid deras tillkomst.

Till de artiklar som utgår från den nuvarande arkivorganisationen hör redaktören vid Svenskt Diplomatarium, Peter Ståhls bidrag "Vadstena klostrets stora kopiehandbok. En presentation av handskriften A20 i Riksarkivet". Precis som rubriken antyder är det en redogörelse för allt någon skulle kunna tänkas vilja veta om sagda volym på Riksarkivet. Texten är en guldgruva för arkivfantaster och vittnar om en stor sakkunskap hos författaren. Samtidigt gör den tekniska inriktningen att texten får karaktär av en källinstruktion vilket riskerar att medföra att mer allmänt intresserade läsare tappar sugen.

I chefsarkivarien Ingemar Carlssons artikel är det de religiösa arkivens väg till Riksarkivet som presenteras. Vägarna varierar och Carlsson berättar engagerat och underhållande om hur handlingar räddats från smutsig, undermålig förvaring, om enskilda engagerade frälsningssoldaters insatser samt om arkivarier som tursamt nog lyckats passera ett intressant flyttlass. Carlssons anekdoter ger presentationen av arkivhandlingarna liv.

Läsare med specialintresse för och kunskaper om de specifika arkiv som presenteras kan få god vägledning av samtliga artiklar i denna bok. Den som inte tidigare är bekant med de religiösa arkiven har sannolikt störst behållning av de artiklar som placerar källorna i ett större sammanhang. Dessa ger läsaren en tydligare överblick och visar på arkivens potential. En text där källorna presenteras i ett större sammanhang är Fredrik Fällmans, doktorand i orientaliska språk. I hans artikel får läsaren följa missionerande svenskar till Centralkina och ta del av deras erfarenheter av ett till kristendomen kritiskt kinesiskt samhälle, skakat av uppror och revolutioner. Missionärerna levandegörs genom Fällmans källnära och detaljrika berättelse. Även i förste arkivarie Lars Hallbergs artikel "Katolska biskopsämbetets arkiv" får vi följa en persons livsöde återgivet genom arkivmaterialet. Denna gång är det väktaren vid Sankta Birgittas grav, Karl Karlén, vars förehavanden under 1800-talet rekonstrueras utifrån arkivhandlingar.

Historikern Hanne Sanders sticker ut genom det kulturhistoriska perspektivet hon anlägger. Sanders är den enda i volymen som har ett explicit teoretiskt angreppssätt. Hon framhåller vikten av forskning baserad på religiösa källor och betonar att förståelsen av ett samhälle är avhängig av hur de människor som levde

i det upplevde detsamma. Religiösa institutioner och deras efterlämnade arkiv har, hävdar hon, fått stå tillbaka för en historieskrivning som tecknar samhällsförändringen utifrån de världsliga myndigheternas arkiv. Detta ställer den nutida forskarens sekulariserade förståelse i första rummet, vilket riskerar att medföra att den roll religionen spelade negligeras och/eller misstolkas; att utnyttja de religiösa instansernas arkiv är således nödvändigt för den som vill uppnå en rimlig förståelse av det förflutna.

Det är många arkiv med skiftande innehåll från olika tider och platser som ges utrymme i *Kyrka, helgon och vanliga dödliga*. Ibland försvinner den röda tråden i presentationsglädjen, vilket gör framställningen litet spretig. Valet att inkludera många olika arkiv med religiös anknytning är ändå lyckat. Det ger läsaren en inblick i de religiösa arkivens potential och omfattning och kommer med säkerhet att ge inspiration och uppslag till forskning. Alla intresserade kan med fördel låta Riksarkivet och Landsarkivens årsbok 2003 introducera dem till de religiösa arkivens värld.

Erika Andersson

Lennart Jörälv, *Reliker och mirakel. Den heliga Birgitta och Vadstena*, Wahlström & Widstrand, Stockholm 2003. 255 s.

Under åren 2002 och 2003 har en mängd skrifter av och om vårt enda kanoniserade svenska helgon sett dagens ljus. Hit hör allt från barnböcker till historioGRAFISKA översikter och vetenskapliga antologier. Journalisten och författaren Lennart Jörälvs *Reliker och mirakel* faller närmast inom kategorin populärvetenskap men är blott för den sakens skull inte att avfärda från recensionslistan till *Historisk tidskrift*. Som introduktion till den birgittinska världen är nämligen Jörälvs bok alldeles utmärkt och förtjänar att rekommenderas för den i ämnet fäkunnige.

Historien om heliga Birgittas eget liv upptar endast en mindre del av *Reliker och mirakel*. För den som önskar en uppdaterad biografi om helgonet är därför Birger Berghs *Heliga Birgitta. Åttabarnsmor och profet* (Historiska Media 2002) att rekommendera, och när det gäller vetenskapliga djupdykningar gör den verkligt intresserade bättre i att införskaffa Per Beskow och Annette Landen (red), *Birgitta av Vadstena. Pilgrim och profet 1303–1373* (Natur och Kultur 2003). Jörälv har snarare försökt fånga helgonets betydelse i svensk historia genom tematiska avsnitt om senmedeltida klosterliv, mirakler, pilgrimsfärder, uppenbarelsetexter, med mera. Han är påfallande generös med exempelutvikningar och beskrivningar av för lekmanen mindre kända senmedeltida företeelser med birgittinsk anknytning.

Låt vara att vi inte konfronterar inträngande akademiska analyser i *Reliker och*

mirakel, men Jörälv är på flera punkter påfallande väl inläst och förmår inte minst förmedla sina läsefrukter till allmänheten på ett föredömligt vis. Till detta kommer att boken är väl illustrerad med bilder från manuskript och altarskåp, glasmålningar och skulpturer, rekonstruktion av klostercell, översiktsplan av klosterområde, historiemålningar, teckningar och kopparstick. Någon omistlig volym är det knappast för den lärde mediealisten, men för den skamsne modernhistoriker som önskar en snabbkurs i Birgitta-kunskap har jag svårt att tänka mig ett bättre och mer lättillgängligt verk.

Dick Harrison

William G Naphy, *Plagues, Poisons and Potions. Plague-Spreading Conspiracies in the Western Alps c. 1530–1640*, Manchester University Press, Manchester & New York 2002. 242 s.

Författaren till denna bok, William G Naphy, är historiker i Aberdeen i Skottland. Hans forskningsintresse gäller främst religiösa och mentalitetshistoriska aspekter med fokus på den tidiga kalvinismen i hertigdömet Savoyen och staden Genève med omnejd.

I denna bok fokuserar han på ett säreget fenomen som återkom just i denna region vid upprepade tillfällen under 1500-talet – nämligen sammansvärjningar av pestarbetare – däribland kirurgen på pestlasarettet, sjukvaktare, dödgrävare och personer med uppgift att rengöra och röka smittade hus – i syfte att medvetet sprida pesten och därmed förlänga epidemin. Detta fenomen har tidigare av E W Monter i *Witchcraft in France and Switzerland* (1976) kopplats samman med häxysterin på 1500-talet. Pestspridarna (*engraisieurs*, smörjare) skulle vara en bisarr form av häxeri, resonerade Monter försiktigt. Brian Levack gick i *Witch-Hunt in Early Modern Europe* (1987) ännu längre. Den panik pestspridarna orsakade såg han som en säregen urban form av häxförföljelse, en slutsats som Naphy kraftigt ifrågasätter.

Ett viktigt syfte med denna bok är just att studera hur det förhåller sig med Monter och Levacks slutsatser. Fanns det något samband mellan pestspridarna och häxorna? Och om ett sådant samband fanns, hur såg det i så fall ut?

I de första fem kapitlen ligger fokus nästan helt på Genève, den stad där det hela började och som drabbades inte mindre än tre gånger under 1500-talets lopp. I det sjätte kapitlet vidgas perspektivet till att omfatta också Lausanne, Lyon, Milano och andra orter i västra Alpregionen. Hur påverkades dessa orter av det som utspelade sig i Genève?

Författaren går mycket grundligt tillväga. Han går igenom alla bevarade rådstuguprotokoll från hela 1400- och 1500-talens Genève, identifierar de perioder då staden hotades respektive hemsöktes av pest och redovisar dag för dag vilka

åtgärder som proklamerades av de styrande. Då han finner anledning därtill går han med samma minutiösa noggrannhet vidare till rättegångsprotokollen. Vad yttrades vid vilket förhör? När användes tortyr? Vilken effekt hade den?

Visst kan denna detaljriktighet ibland upplevas som tröttande men resultatet är fascinerande. De båda första konspirationerna 1530 och 1545 beskrivs på likartat vis. En centralfigur var kirurgen på pestlasarettet, vilken blandade salvor med arsenik, människofett från en hängd man och var från pestbölder som viktiga ingredienser. Som tjänstgörande på pestlasarettet hade han god tillgång till det senare. Denna salva distribuerades sedan till fattiga kvinnor från samhällets lägre skikt, vilka under pestepidemin var anställda som *cureurs* med uppgift att rengöra och röka infekterade hus. En och annan dödgörare var också inblandad. Dessa smorde sedan salvan på portarna till utvalda hus i staden. Salvan var nog så reell, likaså den panik den gav upphov till. Den senare kan ses som tecken på att man verkligen trodde på salvans pestspridande kraft. Om den fungerade som det var tänkt också i verkligheten är kanske mer tveksamt.

Alla dessa pestarbetare var kontraktsanställda med god lön så länge epidemin pågick. De kom utifrån, var inte normalt hemmahörande i Genève, och sågs därför redan från början med misstänksamhet av de infödda. Naphy fångar också väl den spänning som uppstod då välbärgade borgare drabbades av pest och tvingades iväg till pestlasarettet samtidigt som dessa främmande pestarbetare fick fritt tillträde till deras hus och egendom att tvätta och röka – och eventuellt plocka med sig värdesaker från för egen vinnings skull.

Målet för sammansvärjningen var nämligen högst prosaiskt – snöd vinning. Dels önskade man genom en fortsatt pestepidemi förlänga de egna ekonomiskt förmånliga anställningskontrakten. Dels önskade man sprida pesten framför allt till välbärgade hus för att via rökningen och rengöringen få tillträde till husen och de ägodelar som fanns i dem. Det var i första hand portarna till dessa hus som nattetid smordes in med den farliga salvan. Det fanns ingen magi i detta. Djävulen var inte inblandad.

Pestspridningen 1572 hade dock en annan karaktär. Här förekommer Djävulen både som direkt leverantör av salvan och ibland som den som tillhandahöll receptet. Det är inte längre en konspiration med pestkirurgen i ledande position utan istället enskilda individer i pakt med Djävulen som använder salvor inte i första hand för att sprida pest utan för att hämnas på ovänner och mördra människor och djur. Pestspridarna börjar inkorporeras i den mer utbredda häxstereotypen, men Naphy betonar noga att de två fenomenen rent juridiskt fortfarande hölls isär.

Effekterna i de omgivande städerna var blandade. Några enstaka misstänkta *engraisieurs* identifierades liksom en och annan som sade sig ha fått sin salva på magisk väg. De mest omtalade episoderna i övrigt ägde rum i Lyon respektive Milano. I katolska Lyon utnyttjades pestspridarna som ett vapen i den religiösa

retoriken. En salvelsefull predikant utpekade efter Bartholomeusnatten protestanterna i Genève som utifrån kommande pestspridare i både religiös och medicinsk bemärkelse – en retorik som inte gick hem så väl. I Milano 1630 slutligen var myndigheterna intresserade av att utreda faktiska världsliga konspirationer. Antydningar om magi och demoni lämnades utan åtgärd. Man gick på samma linje som i Genève 1530 och 1545.

Sammanfattningsvis ger boken en fascinerande inblick i inbyggda konflikter och spänningar i det dåtida samhället liksom i de fattiga pestarbetarnas utsatta position. Detaljrikedomen i de förebyggande åtgärderna – att göra rent hus med inte bara sopor och avfall utan också med hundar och katter, fattiga främlingar och avvikande etniska grupper – för tanken till Mary Douglas och den antropologiska innebörden i begreppen rent och orent. Boken kan varmt rekommenderas till alla med intresse inte bara för pest utan också för dessa mer allmänna frågor.

Bodil E B Persson

Anders Hammarlund, *Ett äventyr i Staten. Carl Gustav Heraeus 1671–1725. Från Stockholm till kejsarhovet i Wien*, Carlssons, Stockholm 2003. 423 s.

Man kan nästan få för sig att Anders Hammarlund, musikvetare och Östeuroparexpert från Uppsala, har hittat på sin huvudperson, apotekersonen från Stockholm, Carl Gustav Heraeus. Kanske har han placerat honom som kejsarlig numismatiker i Wien bara för att kunna beskriva det intellektuella klimatet i Europa kring sekelskiftet 1600 och för att visa hur medaljkonst, emblematik och storslagna barockfester uttryckte och var en del av den moderna statsmaktens framväxt. Man kunde tro det både för att hans karriär är så spektakulär och välagnad att studera kulturella och politiska processer (och har ett mystiskt slut), och för att Hammarlund genom hela boken för en diskussion om symboliska verkligheter och historieskrivningens villkor.

Men Heraeus var verklig nog. Han föddes 1671 och kom genom Karl Gustav Wrangels protektion att studera i Uppsala, Stettin och på en hävdvunnen peregriation. Hammarlund understryker för övrigt gymnasiet i Stettin som något av ett förbisett sjätte universitet i stormaktstidens Sverige. Som informator kom Heraeus sedan att göra ytterligare europeiska resor, knöt kontakter och gjordes 1710 till kejsarlig medalj- och antikvitetsinspektör. Sina mest spektakulära insatser gjorde han dock som konceptmakare till diverse storslagna fester och arrangemang som furstliga sorgeläger, fyrverkerier och upptåg vid jubileer och så vidare. Enligt Hammarlund spelade han också en förbisedd roll för arkitekten Fischer von Erlach. Men plötsligt gifte Heraeus sig och drog sig tillbaka som gruvägare på landsbygden i Steiermark, där han snart avled under oklara omständigheter.

Hammarlund angriper sitt ämne okonventionellt. Han bjuder in läsaren att följa honom till arkiv, bibliotek och platser med minnen från Heraeus tid. Vi får följa med i knirkande slottstrappor, följa författaren när han med bultande hjärta i ett österrikiskt klosterbibliotek för första gången öppnar Heraeus stambok och får kanske någon gång för mycket avlyssna hans konversationer med vänliga arkivtjänstemän. Men vi får också följa honom på tidsresor. Under ett stort fyrverkerispektakel i Wien 1716 förs Hammarlund runt i bärstol och guidas av Heraeus själv, som sakkunnigt utlägger det allegoriska programmet bakom detta *spectaculum pyrotechnicum*. Och slutet av boken utspelar sig på en krog i dagens Wien, där Hammarlund för en lång dialog med Joseph Bergmann, hans föregångare som Heraeus-biograf, en Bergmann som är anmärkningsvärt pratsam för att vara död sedan över 100 år. Mestadels fungerar dessa inslag alldeles utmärkt. Dialogen med Bergmann ger till exempel Hammarlund möjlighet att i oförpliktande form kasta fram hypoteser om Heraeus ursprung – var han i själva verket oäkta son till Karl Gustav Wrangel? – och om hans frånfalle, där såväl förgiftat vin som jesuiter figurerar.

Giftblandande jesuiter kan te sig om en litterär schablon – och jag delar nog Bergmanns skepsis mot Hammarlunds spekulationer – men de har en funktion i författarens övergripande syfte med boken: att visa hur en ny statsförståelse är på väg att bryta fram. Hammarlund ser barocken som en ”grenslände” epok mellan det gamla och moderniteten, och jesuiterna tillhör det gamla. Genom studier av vad Heraeus kommit i kontakt med under sin studietid, vilka han korresponderade med och vad han torde ha läst menar sig Hammarlund belägga att han tillhörde en moderniserande falang, inspirerad av naturrätten och inte minst Samuel Pufendorf, som hade en sekulariserad statsförståelse. Heraeus ingick i den framväxande ”litterära republiken”, den spirande europeiska sekulariserade lärda offentligheten.

Heraeus hade täta kontakter med filosofen Leibniz under dennes försök att få upprättat en kejsarlig akademi i Wien, en akademi som i själva verket skulle vara den moderna rationalitetens politiska spjutspets. Viktig i sammanhanget är också den reforminriktade och centralistiska statsförståelse som propagerades i engelsmannen John Barclays roman *Argenis*, som Hammarlund lyfter fram som en förbisedd, förenande länk mellan många statsmän och tänkare – till exempel sades det att Karl XI:s rådgivare Erich Lindschöld kunde den nästan utantill. Det är klart belagt att ledande jesuitiska cirklar i Wien allt annat än uppskattade dessa tankar i allmänhet och Heraeus i synnerhet.

Hammarlunds bild av den moderniserande statsideologin är varken originell eller nyanserad. Modernitetsteorin och idén om ”upplysningen” som ”det moderna projektets” start gör det lätt att skilja getterna från fåren, att dela upp aktörerna i bakåtsträvare (som jesuiterna) och framåtsträvare (som ”den litterära republiken”). Det blir stundom schablonartat och skymmer sikten för hur gam-

malt och nytt alltid sammantvinnas och omtolkas i varje historisk situation – varje epok är "grenslande". Till denna schablonmässighet bidrar också onödiga nedfall i gammalt marxistiskt språkbruk – i tid och otid kallas det gamla "feodalt". 1710 hade ingen facit till vad som pekade framåt och vad bakåt, även om det naturligtvis, sett över århundradena, var så att en ny typ av stat faktiskt växte fram. Ett viktigt steg mot detta i Österrike var Karl VI:s försök att säkra sina riken och länder under fortsatt odelat habsburgskt styre, med etapper som den pragmatiska sanktionen 1713 och de ungerska ständernas uppslutning 1723. Det är anmärkningsvärt att dessa frågor, som dominerade österrikisk diplomati under perioden, inte alls nämns hos Hammarlund. Hade Heraeus här ingen betydelse – och var han i så fall så central som författaren hävdar?

Mer originell och övertygande är Hammarlund när han analyserar kulturyttringar som arkitektur, musik, fester, arrangemang, emblem och medaljer. Här besitter han en kunskap alltför sällsynt bland oss historiker och kan avläsa hur antikt, kristet och samtida samspelar i att föra ut politiska budskap. Han menar också att detta inte var ett estetiskt utanverk på politiken – politiken *var* "ett symboliskt arbete", att bygga staten var i minst lika hög grad en fråga om att bygga dess symboliska förkroppsligande som att bygga ut förvaltning och militärväsende. Är det en alltför nutidsinfluerad läsning av det förflutna? Eller är tvärtom barocken, med dess ständiga maskeringar och flerskiktade symboler, en epok som i detta avseende står oss ganska nära? Hammarlund ställer viktiga frågor om maktens symboler och symbolernas makt.

Allt i allt är det en rolig, originell, inte invändningsfri men viktig bok Hammarlund skrivit, en bok som riskerar att falla mellan popularisering och vetenskap, men som faktiskt hör hemma i båda fälten. Trots det personliga tonfallet och tidsresorna är framställningen väldokumenterad och fullt tillgänglig för vetenskaplig intersubjektivitet. Så här går det också att skriva historia – ja, det går faktiskt alldeles utmärkt.

Harald Gustafsson

Marie-Christine Skuncke & Henrika Tandefelt (red), *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772*, Atlantis & Svenska litteratursällskapet i Finland, Stockholm & Helsingfors 2003. 432 s.

Den klassiska frihetstidsforskningen har ebbat ut. Historikerna blir inte längre upphetsade över frågan om borgmästare NN var hatt eller mössa. När demokratin blivit självklar behövs inte längre frihetstiden som slagträ i aktuell debatt. Men det är fortfarande en spännande period som skulle förtjäna att studeras från nya utgångspunkter. Det gäller inte minst det dynamiska för att inte säga kaotiska

skedet 1766–1772 med dess täta regimskiften, fräna politiska debatt och dramatiska avslutning. Föreliggande antologi, som samlar bidragen från en konferens i Uppsala 2001, är därför mycket välkommen som en förnyelse av frihetstidsforskningen. Den är flervetenskaplig, har bidrag från båda rikshalvorna och innehåller dessutom en trevlig blandning av etablerade namn och yngre forskare. Till det yttre är den en tilltalande förlagsprodukt.

Boken innehåller 18 artiklar, samlade under rubrikerna "Strukturer", "Aktörer" och "Medier". Ett genomgående drag är sökandet efter den politiska kulturen mer än de politiska händelserna, ett försök att nå utanför riksdagspolitiken och leta efter arenor, möten och opinioner på andra platser än i plena och utskott. Bo Lindberg menar i sin inledning att begreppet "politisk kultur" tidigare använts för att "beskriva relationen mellan styrande och styrda" men att det i föreliggande bok används för att distansera sig från traditionell idéhistoria och komma åt "härvan av mentalt och idémässigt mer eller mindre laddade praktiker". Det är bra uttryckt, men har inte de flesta svenska historiker länge använt "politisk kultur" i denna praxisorienterade mening?

Det bredare synfältet använder till exempel Karin Sennefeldt i sin studie av den orolige rusthållaren Sven Hoffman och hans öden och äventyr vid riksdagen 1765–1766, där han förgäves försökte få inta sin plats i bondeståndet. Hon visar att det fanns många olika arenor för politisk diskussion och att det minsann fanns en offentlighet före Habermas övervärderade "borgerliga offentlighet". Det tryckta ordets roll uppmärksammas i uppsatser av Marie-Christine Skuncke, Ingemar Oscarsson, Peter Hallberg och Bo Bennich-Björkman. Den senare gör en intressant koppling mellan tryckfriheten och bokmarknadens aktörer och visar också hur den upphetsade politiska debatten fick konkreta och bestående följder genom fler tryckare, fler boklådor och rimligtvis en spridning av läsintresset i Stockholm. Det var också en arena där, som Ann Örhberg visar, kvinnliga debattörer kunde göra sig gällande.

En intressant sidobelysning av politiken uppstår när Matti Klinge spårar ett nätverk av gamla gymnasister från Borgå, deras intellektuella bagage och deras agerande under frihetstidens sista år, även om uppsatsen också visar hur svårt det är att belägga sådana nätverk. Med Henrika Tandefelt följer vi kronprins Gustavs bergslagsresa 1768 som ett politiskt iscensättande på lokal nivå. Inte minst fascinerande är att se den roll historien spelade härvidlag, genom Gustavs intresse för Gustav Vasa-minnen. Hos Henrik Knif möter vi Anders Chydenius, inte som vi är vana som stridbar, förliberal riksdagspolitiker utan i rollen som civilisationskritiker, som häcklare av överflöd och urbanitet, djupt förankrad i sin lantliga österbottniska bakgrund. Han var 10 år gammal när han första gången såg en stad, och kom sedan att hata stadsmiljön som "fåfänglighetens skådeplats" – det förtjänar kanske att påpekas att den hemska storstad han då kom i kontakt med var Uleåborg.

I flera andra uppsatser förekommer också en omtolkning och relativisering av det som ofta setts som entydigt framåtpekande i den frihetstida kulturen. Lars Magnusson understryker att det vid denna tid inte går att "särskilja en särskild 'ekonomisk' diskussion [...] från en politisk och/eller moralfilosofisk". En nyansering av enkla föreställningar om ekonomisk liberalism präglar också Lars Herlitz analys – i en artikel som tyvärr blev hans sista – om den monetära debatten. Jouko Nurmiainen visar hur diskussionerna om privilegier för bondeståndet nog var radikala på sitt sätt men ändå grundläggande höll sig inom ståndssamhällets tankevärld. Birgitta Ericsson gör en elegant och belysande dubbelbiografisk skiss över två antagonister i borgarståndet, Carl Fredric Sebaldt och Arvid Schauw, där det tydligt framkommer hur den radikala mössan Sebaldt hade en djupt pietistisk botten i sin tankevärld. De religiösa dragen i den politiska kulturen understryks också i Pasi Ihalainens analys av riksdagspredikningar.

Dessa drag betydde emellertid inte att ingenting förändrades. I Jonas Nordins uppsats om "frihetstidens radikalism", som har ett vidare tidsperspektiv, ses frihetstiden som en period med många faser och förändringar, och Michael Metcalf visar att det dock mot slutet förekom en minoritet debattörer som principiellt försvarade ett partisystem, något som enligt honom inte alls fanns till exempel i Storbritannien eller de nordamerikanska kolonierna vid samma tid. Anders Claréus understryker också hur bondeståndet på riksdagen radikaliserades och var på offensiven under frihetstidens sista hektiska år.

Men vad betydde dessa hektiska sex år för framtiden? Var de en parentes, kom den gustavianska tiden att suddas ut alla traditioner? Var 1809 en nystart under nya förhållanden eller löpte några trådar ändå framåt till den politiska kulturen under ständsriksdagens sista 50 år? I den nya frihetstidsforskning som förtjänar att blomstra upp, och som denna volym kan bli en inspiration för, borde också sådana större perspektiv finnas med.

Harald Gustafsson

Anka Ryall & Cathrine Sandbach-Dahlström (eds), *Mary Wollstonecraft's Journey to Scandinavia. Essays*, Almqvist & Wiksell International, Stockholm 2003. 248 s.

The art of travelling is only a branch of the art of thinking, or still more precisely to express ourselves, the conduct of a being who acts from principle.

Citatet ovan kommer från den feministiska 1700-talsförfattaren Mary Wollstonecraft. Under sommaren 1795 begav sig denna inflytelserika och politiskt engagerade författarinna på en resa till Skandinavien. Resan, som varade i tre

månader, resulterade i boken *Letters Written During a Short Residence in Sweden, Norway, and Denmark*, publicerad 1796. Dessa brev, samlade i bokform, kan läsas som en reseskildring av det, för Wollstonecrafts samtid, exotiska Skandinavien, men är tillika öppen för en mängd andra tolkningar, vilket essäerna i *Mary Wollstonecraft's Journey to Scandinavia* demonstrerar.

Syftet med denna essäsamling är att manifesteras det internationella intresset för Mary Wollstonecraft genom att föra samman författare från de nordiska länderna, Tyskland, Kanada och Storbritannien. Samlingen är indelad i tre sektioner i vilka essäerna följer liknande teman. I den första delen placeras boken in i en större kontext med fokus på samtida reselitteratur. Den andra delen behandlar Wollstonecrafts förhållande till naturen och naturens roll i texten. Den tredje och sista delen aktualiserar mer existentiella frågor och tolkningsperspektiv. Till sammans bidrar dessa essäer med en uppsjö av olika tolkningsmöjligheter och perspektiv på Wollstonecrafts *Letters*. Detta ger en mångskiftande förståelse av boken, där allt från skapandet av en kvinnlig identitet till fokus på modersrollen och ekologisk feminism understryks.

I det inledande bidraget framhåller Ingrid Kuczinsky att resandet och publicerandet av reseskildringar för kvinnor under 1700-talet innebar en möjlighet att delta på en traditionellt sett manlig arena. Kvinnornas möjlighet att "se" världen kan sägas ha givit dem samma förutsättningar att skriva reselitteratur som män. I den första delen av volymen ingår även bidrag av Martin Åberg och Carol Huebscher Rhoades. Åberg diskuterar olika tolkningar av traditionalism och modernitet genom att fokusera på hur Wollstonecraft och andra har beskrivit det dåtida Bohuslän. Huebscher Rhoades, slutligen, bidrar med en tolkning där Wollstonecrafts bok ses som ett led i skapandet av identitet. Wollstonecraft utmanar i sitt sätt att skildra Skandinavien essentiella normer och uppfattningar av manligt och kvinnligt, hävdar Rhoades. Wollstonecrafts beskrivning av Skandinavien blir i hennes tolkning en fond för en feministisk framställning.

I den andra delen av essäsamlingen fokuseras naturen och Wollstonecrafts text sätts in i ett naturteoretiskt perspektiv. Naturen var central i författarinns kritik av samhället. Anka Ryall drar paralleller från Wollstonecraft och hennes bok till dåtida naturhistoriker. Ryall demonstrerar hur den nordiska naturen får en sorts emancipatorisk kraft för Wollstonecraft som är analog med hennes feministiska tankesätt. "Every object", skriver Wollstonecraft, "seemed to remind me of the creation of things." (s 117) Kvinnans föregivna samband med, och närhet till, naturen problematiseras också i de andra essäerna i denna sektion. Kvinnans roll som moder har ofta blivit en symbol för naturen och det naturliga, vilket har verkat hämmande för kvinnans emancipation. Wollstonecraft var själv kritisk mot sådana liknelser, vilket Sylvia Bowerbank försöker påvisa genom att hävda att spår av ekologisk feminism återfinns redan under 1700-talet och i Wollstonecrafts produktion.

De sista essäerna i samlingen behandlar frågor och perspektiv i *Letters* som är mer underförstådda. John Whale försöker gå bakom texten och diskuterar bland annat hur döden tycks vara ständigt närvarande i det som Wollstonecraft upplever och ser i de tre nordiska länderna, samt hur detta tematiseras i hennes bok. Den efterföljande essän kan läsas som ett problematiserande av Whales text. Här granskar D L Macdonald samma tema, men kommer till motsatt slutsats: trots mörka underliggande teman är livet centralt i Wollstonecrafts text. Samlingens sista författare är Stephanie Buus. Hon för fram viss kritik mot tidigare studier av *Letters* vilka, enligt henne, till stora delar missat att belysa de faktiska materiella och politiska faktorer som påverkade och låg bakom författarinnans resa till Skandinavien.

Författarna i *Mary Wollstonecraft's Journey to Scandinavia* växlar mellan att beskriva Wollstonecrafts text och att problematisera mer litteraturteoretiska sammanhang. Flera av författarna jämför författarinnan och hennes text med andra författare och texter. Så diskuterar exempelvis Martin Åberg Wollstonecrafts beskrivning av Bohuslän och jämför denna med andra samtida skildringar av landskapet. Ingrid Kuczynskis jämför på liknande sätt Wollstonecraft med Ann Radcliffe. Ett problem med flera av bidragen i volymen är att Wollstonecrafts bok används som utgångspunkt, snarare än som underlag för diskussionerna. Wollstonecrafts egen text blir därigenom ibland av sekundär betydelse vilket medför att den röda tråden mellan de olika artiklarna går förlorad. Wollstonecraft själv tycks försvinna i ett virrvarr av namn som exempelvis Rousseau, Burke och Nietzsche.

Denna variation och mångfald är dock samtidigt positiv och bidrar till ett intressant och innehållsrikt helhetsperspektiv på *Letters*. Den röda tråden är på vissa ställen lika synlig som den på andra är osynlig. Ett citat hos en av författarna kan återkomma som essätitel senare i boken. Detta är exempelvis fallet med citatet "loosing my breath through my eyes", först citerat av Kuczynski och sedan använt som titel till Anne Scott Sørensens bidrag. Detta ger en välkommen känsla av helhet och struktur. Det är intressant att se hur samma citat kan användas för att styrka så varierande perspektiv som i denna bok. Flera av författarna har också fotnoter till samma författare i sina texter, exempelvis Anne K Mellor och Edmund Burke. Sammantaget får läsaren en känsla av att Wollstonecrafts text verkligen har blivit belyst och granskad från alla upptänkliga håll.

Elin Wernevik

Niels Jul Nielsen, *Virksomhed og arbejderliv. Bånd, brudflader og bevidsthed på B&W 1850–1920*, Museum Tusulanums Forlag, København 2002. 543 s.

Etnologen Niels Jul Nielsens avhandling är en ambitiös studie av arbetarna vid Burmeister & Wains mekaniska verkstad och varv, Danmarks största industriella arbetsplats på Christianshavn i Köpenhamn. Den rikt illustrerade boken rymmer dels detaljerade undersökningar av arbetsförhållanden och löner, dels resonemang om vad som utmärker arbetarkultur i allmänhet. De senare utgår från en solid, och oproblematiserad, historiematerialism. Beroendet av lönearbete för att säkra reproduktionen ger arbetarens livsform enhetlighet. Lönearbetet förklarar enligt Nielsen såväl arbetarkulturens homogenitet som dess komplexitet. Kritisk till resonemang i termer av klassmedvetande menar författaren att lönearbetet även förklarar arbetarrörelsens expansion. Förklaringen till de hastigt stigande medlemstalen låg inte i politiken utan i ekonomin; fackföreningarna gav helt enkelt medlemmarna bättre möjligheter än vad individen hade ensam, att skapa säkra existensvillkor.

Avhandlingens längsta kapitel (s 267–433) behandlar förutsättningarna för ett liv som lönearbetare från 1870- till 1910-talet (Jul Nielsens material är primärt från perioden 1870–1900). Här presenteras detaljerade uppgifter om arbetsområden och lönenivåer, både för den generella utvecklingen och för olika facklärdas arbetare och för arbetsmännen. Det generella mönstret ger två slutsatser: För det första att en genomsnittlig arbetares lön inte räckte till för att föda en familj, för det andra att reallönerna steg under perioden. Det riktigt intressanta visar sig först då författaren lämnar medelvärdena och undersöker olika facklärdas och icke facklärdas arbetares situation. Han finner stora variationer i löner och villkor, både inom och mellan olika arbetargrupper som grovsmeder, maskinarbetare, nitare och skeppssmeder. Differentiering blir här analysens nyckelbegrepp: olika arbetsuppgifter, löneförhållanden och arbetsvillkor präglade B&W. Löneskillnader på över 30 procent existerade inom en och samma grupp; med den individuella lönesättningen kunde arbetsgivaren behålla – för andra arbetsköpare – attraktiva arbetare samtidigt som systemet möjliggjorde för sämre betalda att förbättra sina villkor. Arbetarna accepterade därmed de stora differenserna. Analysen är här mycket utförlig med många, för den arbetslivshistoriskt intresserade viktiga, iakttagelser om gränsdragningar mellan arbetsuppgifter, arbetets organisation och arbetarnas organisering. Jul Nielsen konstaterar bland annat att arbetsmännen, som utgjorde en femtedel av arbetsstyrkan, inte bör ses som en fackgrupp. I stället utgjorde grovarbetet snarare ett kompetensområde på en bestämd – lägre – nivå, och det var i sista hand inte arbetets art och innehåll som avgjorde om det skulle utföras av facklärdas eller av grovarbetare utan gruppernas möjligheter att definiera ett arbetsområde som sitt eget och på så vis lägga beslag på rätten att utföra det.

Jul Nielsens andra huvudpunkt rör paternalismen. Han vänder sig med kraft mot synen på paternalismen som en evig företeelse, ett arv från skråväsendet som dog ut vid sekelskiftet 1900 i och med arbetarrörelsens frammarsch och institutionaliseringen av relationerna på arbetsmarknaden 1899 och senare. I stället för en gradvis evolution från urgamla förhållanden till 1900-talets formaliserade relationer, ser författaren tydliga diskontinuiteter. Under företagets första årtionden, fram till 1870-talets början, härskade en "virksomhedsintern" paternalism med begränsat socialt engagemang från ledningen i arbetarnas liv och villkor. Under seklets tre sista årtionden ökade engagemanget markant, en "socialt bevidst" paternalism växte fram. Denna utmärktes av ett medvetet socialt engagemang från bolagets ledning, till exempel genom finansieringen av arbetarnas kassor för understöd till sjuka och gamla kamrater. Personliga intyg från arbetsgivaren om arbetares kvalifikationer, en nyhet efter 1870, utgör ett annat exempel. Jul Nielsen analyserar även sångerna som sjöngs vid festligheter och utflykter och visar hur dessa alltmer talar om sammanhållning kring fabriköerna Burmeister och Wain. Denna nya paternalism bör, menar författaren, ses som fabriksledningens svar på dels arbetarnas begynnande organisering och socialismen, dels som ett uttryck för samtidens intresse för arbetarfrågan. I Jul Nielsens paternalismtolkning, som relateras till delar av den svenska forskningen, betonas draget av försvarsstrategi, en företagsekonomiskt genomtänkt sådan och inte någon avvikelse betingad av det potentiella hot som arbetarna ansågs utgöra. Septemberförslaget 1899, huvudavtalet mellan arbetsgivarnas och arbetstagarorganisationer, markerar sedan övergången till den tredje perioden med formaliserade relationer mellan parterna och en statsmakt som successivt övertar ansvaret för den sociala tryggheten. En ny företagsledning erkände nu fackföreningarna som en legitim motpart, och skiftet bekräftades med nedläggningen av de gamla understödskassorna 1898.

Virksomhed og arbejderliv är en läsvärd studie med flera intressanta resultat, främst om paternalismen och de differentierade löneförhållandena. Dialogen med svenska arbetslivshistoriker är stundtals livlig, men generellt sett hade en starkare anknytning till tidigare forskning varit önskvärd. Försöket att formulera en allmängiltig teori om arbetarkultur är däremot mindre övertygande. Jul Nielsens starka lönematerialism reducerar arbetarkultur till *arbetsplatskultur*. Familj, bostad, extrainkomster, religiositet, politik, öl och idrott, kort sagt arbetarnas hela liv utanför verkstad och varv, försvinner. Det samhälle där B&W verkade och där arbetarna levde förblir märkligt mörkt och avlägset. Författaren bortser även helt från genus. I stället för att utnyttja nyare forskning för att berika analysen av en mansdominerad arbetsplats, avfärdas kön som en av många "etiketter" (s 58), ett "argument" som inte rör sakens kärna (s 451f). Lönearbetet blir i stället allt, och frågan är om inte författaren begår samma reduktionistiska misstag som den forskning han kritiserar: En faktor får förklara arbetarkulturens stora komplexitet.